

УДК 338.439-043.86(477.4)(091)

МУРМИЛА Наталія,

аспірантка кафедри історії України, археології
та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного
університету імені В. Гнатюка, викладач
Тернопільського фахового коледжу харчових
технологій і торгівлі
(м. Тернопіль, Україна)

murmyla.natalya@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5936-2060

ВНЕСОК ДИНАСТІЇ СИМИРЕНКІВ У РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглядаються життя та діяльність представників династії Симиренків, а також їхня роль у розвитку підприємництва на Правобережній Україні. Це була родина успішних підприємців–цукроварників, власників машинобудівних заводів, учених–практиків з садівництва, вихідців з кріпацького стану. Проаналізовано внесок родини в індустріалізацію сільськогосподарського виробництва в Україні, адже саме Симиренки побудували паровий пісково–рафінадний завод з переробки буряків. Відзначено роль фірми «Брати Яхненки – Симиренко» як засновниці вітчизняного судноплавства і машинобудування, адже їхнє унікальне обладнання у подальшому відіграло вагомий роль у розвитку української промисловості. Заслужовує на увагу факт спорудження і експлуатації фірмою на Дніпрі пароплавів «Українець» і «Святослав», які були першими в Російській імперії, а заводи вітчизняних підприємців відзначалися демократичним підходом до роботи. Важливого значення мала й побудова промислового містечка для робітників, де кожна сім'я володіла окремим будинком, функціонували лікарня, бібліотека, магазини, безоплатні школи, театр. Увага звернена на благодійну і меценатську діяльність династії Симиренків, зокрема, фінансування видання «Кобзаря» та підтримка письменників і науковців. Родина допомагала історика Михайлу Грушевському, композитору Миколі Лисенку, письменникові Михайлу Коцюбинському та ін. Відзначено внесок Левка Симиренка у всебічне вивчення сортів плодових і ягідних культур, в обґрунтування біолого–господарських чинників їх добору для промислових садів. Вважаємо його фундатором помології. Висвітлено діяльність Володимира Симиренка щодо

відновлення садів, заснування і видання перших україномовних наукових збірників з городництва та виноградарства. Розкрито трагічну долю славетної родини Сими́ренків, знищену більшовицькою системою.

Ключові слова: Правобережна Україна, підприємництво, цукрове виробництво, садівництво, завод, меценат, промисловість, помологія.

THE CONTRIBUTION OF THE SYMYRENKO DYNASTY TO THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

The article examines the life and activities of the Symyrenko dynasty, as well as their role in the development of entrepreneurship on the Right Bank of Ukraine. It was a family of successful sugar entrepreneurs, owners of machine-building plants, scientists and gardening practitioners, who came from the serfdom. The article analyzes the family's contribution to the industrialization of agricultural production in Ukraine, as the Symyrenkos built a steam sand refinery for processing beets. The importance of the Yakhnenko–Symyrenko firm as the founder of the national shipping and machine building industry is emphasized, as their unique equipment later played a significant role in the development of Ukrainian industry. The article also highlights the fact that the firm built and operated the Ukrainian and Svyatoslav steamers on the Dnipro River, which were the first in the Russian Empire, and the plants of local entrepreneurs were characterized by a democratic approach to work. Another important aspect was the construction of an industrial town for workers, where each family owned a house and there were a hospital, library, shops, free schools, and a theater. Attention is drawn to the charitable and patronage activities of the Symyrenko dynasty, in particular, financing the publication of Kobzar and supporting writers and scholars. The family helped historian Mykhailo Hrushevsky, composer Mykola Lysenko, writer Mykhailo Kotsiubynsky, and others. The publication emphasizes Levko Symyrenko's contribution to the comprehensive study of fruit and berry varieties, to the substantiation of biological and economic factors of their selection for industrial gardens. He is considered the founder of pomology. The article also highlights Volodymyr Symyrenko's activities in restoring gardens, founding and publishing the first Ukrainian-language scientific collections on horticulture and viticulture. Author reveals the tragic fate of the famous Symyrenko family, destroyed by the Bolshevik system.

Keywords: Right-Bank Ukraine, entrepreneurship, sugar production, horticulture, plant, philanthropist, industry, pomology.

Актуальність теми визначається необхідністю комплексного дослідження формування класу підприємців на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., а також внеску родини Симиренків у розвиток харчової промисловості й економіки.

Мета роботи: дослідити внесок родини Симиренків в українську економіку XIX – початку XX ст. В контексті зазначеної мети розглянуто основні віхи життя і діяльності династії Симиренків, проаналізовано внесок династії у розвиток економіки, досліджено їхню меценатську діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед праць дослідників слід відмітити книгу Т. С. Водотики «Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст.», в якій міститься інформація про великі фінансові імперії, меценатство та доброчинність. Заслужують на увагу статті Ю. В. Ковтун, П. В. Вольвач, Є. О. Пилипенко, присвячені вивченню діяльності династії підприємців Симиренків. Помітним дослідженням стала книга О. Л. Шестопаль «Л. П. Симиренко – фундатор економіки і організації промислового садівництва та його послідовники», у якій оцінено внесок Левка Симиренка у розвиток садівництва та селекції. Проте наразі потребують вивчення питання зв'язку династії Симиренків з славнозвісними родами Харитоненків, Терещенків та Ханенків.

Методи дослідження: історичний; системного аналізу (застосований для здійснення систематизації історичних досліджень щодо діяльності родини у пореформенний період на Правобережжі України); узагальнення та синтезу; використано проблемно-хронологічний виклад матеріалу.

Виклад основного матеріалу. На Черкащині, понад 200 років тому, постала династія неймовірно успішних господарників – Симиренків. Вихідець із козаків, Степан, з невеликого клаптика землі виростив цілу цукрову імперію. Продовжили справу його діти й онуки, а пізніше вони стали засновниками

наукового садівництва в Україні. Федір Симиренко один із перших з цієї славетної династії, який прославив свій рід. Після смерті батька він потрапив у кріпацтво, але завдяки своїм здібностям і таланту до господарювання зумів викупити з неволі всю свою велику родину.

Дослідниця підприємництва Т. Водотика вказує, що Федір Симиренко – підприємець, цукрозаводчик, засновник підприємницької династії Симиренків, був кріпаком князя Михайла Воронцова. Свою підприємницьку діяльність він почав з оренди млинів. Справа виявилася настільки прибутковою, що він викупив із кріпацтва себе й родину [5, с. 40].

Федір Симиренко успішно вправлявся з господарством графа Михайла Воронцова та ще й сам торгував борошном, орендувавши водяні млини. Пізніше справи йшли так добре, що він не лише отримав волю, а й разом з іншими колишніми кріпаками – братами Яхненками заснував власну фірму. «Брати Яхненки і Симиренко» – це одна з перших агропромислових компаній на території нашого краю. Господарі продавали зерно, худобу та іншу сільськогосподарську продукцію, а також будували млини. Прибутки від торгівлі були такі високі, що компанія купила землю, яка на той час перебувала у вільному обігу, і розпочали нову, ще більш успішну справу – цукрове виробництво.

Свою роль відіграв і випадок – знайомство Платона Симиренка з одним службовцем цукрового заводу графа Бобринського. Фактично партнери бачили вже успішний бізнес, який можна було повторити й удосконалити. Врешті решт, всі члени родини зважуються на нову справу. Маючи на той час капітал у 600 тис. рублів «Брати Яхненки і Симиренко» взяли в оренду землю поміщиків Березовських, розпочавши будівництво Ташлицького цукрового заводу (нині – село в Смілянському районі на Черкащині). Він почав працювати 1843 р. [5, с. 41].

Із досліджень Т. Водотики дізнаємося, що 1843 р. у селі Ташлик фірма «Брати Яхненки і Симиренко» спорудила перший в Україні та Російській імперії загалом паровий пісково-рафінадний завод, на якому переробляли буряки, засіяні на орендованих полях графа Воронцова. Особливістю цього заводу було вироблення додатково очищеного рафінаду. Бізнес був успішним, про що свідчить відкриття через 5 років ще одного пісково-рафінадного заводу у Городищі, поблизу Млієва. Виробництво стає найбільшим у Європі і дає від 50 до 150 тис. руб. прибутку щорічно. Умови роботи були надзвичайно вигідними. Усі селяни, які працювали на заводі, отримували платню. А при заводі збудовано казарми, лазні, лікарня, церква, а також працювали бібліотека й технічне училище [5, с. 41].

Найбільшого розквіту цукрове виробництво фірми українських підприємців досягло у 40–50-х рр. XIX ст., а в кожному магазині на видному місці був цукор цієї відомої фірми. Кожне велике місто тодішньої Російської імперії – Харків, Москва, Нижній Новгород, Київ, Кременчук, Одеса – мало великі склади для цукру цієї компанії. Саме завдяки торговому дому «Брати Яхненко і Симиренко» українські заводи цукру виготовляли три чверті цукру-піску і більше ніж 80 % цукру-рафінаду від загального обсягу виробництва Російської імперії [9].

Справу батька продовжили сини Федора Симиренка – Платон і Василь, здобувши професійну освіту в Політехнічному інституті в Парижі. Вони стали висококласними спеціалістами в галузі технології цукрової промисловості. Їхні цукрові заводи були якщо не найкращими, то одними з найкращих [14].

За свідченнями сучасників, фірма дбала про соціально-культурні потреби своїх працівників. Було збудовано ціле промислове містечко, де кожна родина мала окремий будинок з городом та садком, діяла безкоштовна школа, в якій викладали вчителі з університетською освітою. Була й лікарня, й бібліотека,

магазини та їдальня, театр, паровий млин, водогін та машинобудівний завод [14].

Платон Симиренко відправився за кордон, відвідав кращі на той час машинобудівні заводи в Парижі та Брюсселі, загорівся ідеєю побудувати такі підприємства в Україні. Порадившись з родиною, він привіз французів–техніків. Фірма «Брати Яхненки і Симиренко» почала будівництво першого в Південно-Західному краї машинобудівного заводу з удосконаленнями останнього слова науки і техніки [13].

Син Платона Симиренка – Левко – був одним із найвідоміших українських помологів. Він почав вивчати рослини ще у батьківському саду, а досвід садівника отримав у несподіваному місці – Східному Сибіру, куди був засланий після університету через свої політичні погляди [6]. Левко був арештований у 1879 р. за участь у народницькому русі терміном на 8 років. Вже у 1881 р. його мати звернулася з листом до губернатора Миколи Ігнатієва з проханням переглянути справу. Після її клопотання Левка перевели до Красноярська, проте термін заслання не зменшили [10, с. 52].

Перебуваючи у мценській в'язниці, Лев облаштував біля стін город, на якому вирощував овочі і квіти. З його щоденника дізнаємося, що він посадив корінь цикорію–салату з надією через тиждень здивувати своїх товаришів по заслання дивовижною стравою [5, с. 302].

У 1886 р. Левко повертається на Батьківщину та засновує у Млієві помологічний розплідник – першу в Україні лабораторію садівництва такого рівня. За кілька років розплідник українця став найкращим не лише на теренах Російської імперії, а й у Європі [6].

Значну увагу приділяв Левко школі садівництва у м. Млієв та народній школі для селян, де теж вивчалось садівництво. Велику частину своєї багаторічної творчості він віддавав ґрунтовному вивченню сортів плодових і

ягідних культур та обґрунтуванню біолого-господарських чинників їх добору для промислових садів. Водночас варто звернути увагу на те, що станом на кінець XIX ст. глибоке дослідження проблеми економіки й організації промислового садівництва лише набувало популярності. Можна припустити, що Левко став одним з фундаторів у цій сфері [15, с. 301].

Відомо, що у 1912 р. помологічна колекція Лева Симиренка налічувала майже 3 тис. сортів ягідних, плодових, горіхоплідних і квітково-декоративних рослин, серед яких різноманітні сорти яблунь, груш, черешень та вишень, персиків, абрикос, горіхів, а також агрусу, троянд. Були ще різноманітні хвойні дерева, кущі, бузок тощо [4].

Симиренки були не тільки підприємцями, а й відомими меценатами. Вони спонсорували окремі національні акції: починаючи з фінансування видання «Кобзаря» у 1860 р. до підтримки наступних двох поколінь письменників і науковців. Найбільшу роль відігравав Платон Симиренко, який був меценатом творчості Тараса Шевченка. У 1860 р., незадовго до смерті поета, саме П. Симиренко профінансував вихід одного з нечисленних прижиттєвих видань Кобзаря. Платон не давав згоди, щоб його згадували як фундатора видання і розлютився на Т. Шевченка, коли це зробили без його дозволу. Головною причиною, ймовірно, було бажання дистанціюватися від політики, адже підтримка «опозиційного» поета, який щойно повернувся з десятирічного заслання, негативно б відбилася на бізнесі [12].

Син Левка Симиренка Володимир у Млієві створив унікальну українську школу садівництва. Саме цей заклад, а згодом і перший у країні Всесоюзний інститут південних плодових та ягідних культур стали основним методичним центром СРСР з питань садівництва [3].

Володимир Левкович Симиренко жваво проводив селекційну роботу. Він керував підготовкою спеціалізованих наукових збірників, де свої дослідження

публікували відомі вчені. Володимир відроджував справу садівництва, занедбану у період Першої світової війни, революції та повоєнної економічної розрухи. Під його керівництвом протягом чотирьох років площа помологічного розплідника збільшилася в 65 разів, а на всій території України постала мережа опорних дослідницьких пунктів Мліївської станції.

Трагічною була подальша доля Володимира. У 1933 р. його було заарештовано, а у 1937 р. – розстріляно як ворога народу. Більшовицька влада репресувала не лише унікальну творчу спадщину Левка та Володимира Симиренків, але й викреслила з української історії всю славетну симиренківську родину. Поховано Володимира Левковича в урочищі «Солянка» у міській зоні Курська. Цими злочинними діями в Україні генетику було заборонено на багато десятиліть [4]. Радянська влада знищила і заборонила наукові твори його батька та довела до занепаду Мліївську дослідну станцію, зруйновано родинну симиренківську Свято-Троїцьку церкву. Більшовики репресували родичів Симиренків, які не встигли врятуватися втечею за кордон. Володимир Симиренко був реабілітований у 1957 р. [16].

Цікавою постаттю був Василь Симиренко, який розбудовував цукроваріння у с. Сидорівка на Київщині на найвищому технологічному рівні, із застосуванням тогочасних інноваційних методів і машин власного виробництва. Василь організував виробництво пастили і цей дороговартісний делікатес давав високий прибуток, звільняючи країну від потреби імпортувати пастилу [3, с. 36]. Ще з молодих років він був членом Старої Громади і зацікавлено стежив за її діяльністю. Спонсорував кошти на українську справу, проте ніколи не зобов'язував громадівців вказівками чи умовами щодо їх використання. У часи цензурного тиску Валуєвського й Емського указів на українську мову та культуру багато видань виходило саме за сприяння Василя

Симиренка. Він протягом довгих років підтримував газети «Рада», «Громадська Думка» та «Літературно-науковий вісник» [2].

Василь Симиренко підтримував коштами діяльність українських літераторів і науковців: Михайла Грушевського, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського. За сприяння мецената було опубліковано багато важливих для українців книг – починаючи від кількох видань Кобзаря і завершуючи історичними й правовими виданнями. У 1912 р. за кошти В. Симиренка Наукове товариство імені Шевченка змогло купити новий будинок у Львові. Крім того, він долучився до фінансування Академічного дому у Львові, який за ініціативою М. Грушевського було побудовано для української студентської молоді [12].

Сьогодні династія Симиренків є шанованою в Україні. У листопаді 2005 р. Національний банк України у продовження серії «Славетні роди» увів в обіг пам'ятну монету «Родина Симиренків» номіналом 10 гривень, присвячену українській слаavnій родині [11].

Висновки. Розглянуто основні віхи життя та діяльності династії Симиренків, встановлено, що родина мала козацьке походження, але у XVIII ст. батько Федора Симиренка Степан потрапив у кріпацтво разом з сім'єю. Завдяки старанням Яхненка, який був братом дружини Федора Симиренка, родина була викуплена з кріпацтва. Пізніше Федір продовжував вести бізнес спільно із сім'єю Яхненків. Фірма «Брати Яхненки і Симиренко» була повністю оснащена передовою західноєвропейською технікою і вперше на той час в Російській імперії запровадила використання парових двигунів. Проаналізовано внесок родини у розвиток економіки країни, зокрема цукрової промисловості та садівництва. Досліджено меценатську діяльність династії. Родина підтримувала українську книговидавничу справу, фінансувала діяльність українських літераторів і науковців: Михайла Грушевського, Лесі Українки, Михайла

Коцюбинського, споруджувала школи і церкви, фінансувала Академічний дім у Львові, жертвувала на видавництво «Кобзаря» Т. Шевченка. Проаналізовано рівень популяризації даної родини. На Черкащині побудовані пам'ятники Левку Смиренку, у 2005 р. Нацбанк України поповнив серію своїх монет «Славетні родини України», що представляють державу на світовому рівні, а 2010 р. на Черкащині був оголошений роком династії Смиренків.

Список використаних джерел та літератури

1. Білоцерківська В. Василь Федорович Смиренко – меценат української культури. *Бібліотечний вісник*, 2007. № 3. С. 36.
2. Василь Смиренко – меценат українського книговидання: за матеріалами виставки «Пам'яті Великого Хорса». Всеукраїнська асоціація музеїв. URL: <http://vuam.org.ua/>.
3. Володимир Смиренко – гордість українського садівництва. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/biblioteka/volodymyr-symyrenko-hordist-ukrajinskoho-sadivnytva/>.
4. Володимир Смиренко – обірване життя нащадка славетного роду. URL: <https://uain.press/blogs/1141387-1141387/>.
5. Водотика Т. Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст. Харків: Фоліо, 2020. 235 с.
6. Династія Смиренків: найкращий цукор і найсмачніші яблука. Центр громадського моніторингу і контролю. URL: <https://naglyad.org/uk/2017/08/01/dinastiya-simirenkiv-najkrashhij-tsukor-i-najsm/>.
7. Його іменем названо кафедру садівництва: видатні вчені-садівники Левко та Володимир Смиренки. Національний університет біоресурсів і природокористування України. URL: <https://nubip.edu.ua/node/79699>.
8. Ковтун Ю. Сузір'я Смиренків. Київ: Україна, 2009. 382 с.
9. Осередок економічної свободи та української ідентичності: Академік Вольвач – про спадщину сімей Смиренків і Яхненків та їхні зв'язки з Кримом. Крим. Реалії. URL: <https://ua.krymr.com/a/petro-volvach-pro-spadschynu-symyrenka-ta-yakhnenka/30999571.html>.
10. Пилипенко Є. Видатні українські підприємці XIX – початку XX ст. *Київська старовина*, 2009. № 3 (387). С. 52.
11. Про введення в обіг пам'ятної монети «Родина Смиренків». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1737500-05#Text>.
12. Родина Смиренків: американська мрія на український лад. Перше медіа про благодійність. URL:

<https://media.zagoriy.foundation/speczproyekty/rodyna-symyrenkiv-amerykanska-mriya-na-ukrayinskyj-lad>.

13. Спогади про фірму братів Яхненко Симиренко. URL: <https://zdibrova.narod.ru/base/annousements/spfsym.pdf>.

14. Федір Степанович і Платон Федорович Симиренки. Наукова бібліотека, Харківський національний технічний університет сільського господарства імені П. Василенка. URL: <https://library.khntusg.com.ua/simirenko-f>.

15. Шестопаль О. Л. П. Симиренко – фундатор економіки і організації промислового садівництва та його послідовники. Київ: ННЦ ІАЕ, 2005. 70 с.

16. Як НКВД СРСР «загубив» Володимира Симиренка. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/12/29/163489/>.

References

1. Bilotserkivska, V. (2007). Vasyl Fedorovych Symyrenko – metsenat ukrayinskoyi kultury [Vasyl Fedorovych Symyrenko – Patron of Ukrainian Culture]. *Biblioteknyy visnyk*, no. 3, p. 36 [In Ukrainian].

2. Vasyl Symyrenko – metsenat ukrayinskoho knyhovydannya: za materialamy vystavky «Pamyati Velykoho Khorsa» [Vasyl Symyrenko – Patron of Ukrainian Book Publishing: Based on the Exhibition «In Memory of the Great Khors»]. *Vseukrayins'ka asotsiatsiya muzeiv*. URL: <http://vuam.org.ua/> [In Ukrainian].

3. Volodymyr Symyrenko – hordist ukrayinskoho sadivnytstva [Volodymyr Symyrenko – Pride of Ukrainian Horticulture]. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/biblioteka/volodymyr-symyrenko-hordist-ukrajinskoho-sadivnytstva/> [In Ukrainian].

4. Volodymyr Symyrenko – obirvane zhyttya nashchadka slavetnoho rodu [Volodymyr Symyrenko – The Truncated Life of a Descendant of a Glorious Family]. URL: <https://uain.press/blogs/1141387-1141387/> [In Ukrainian].

5. Vodotyka, T. (2020). *Istorii uspiyku: vydatni ukrainski biznesmeny XIX st.* [Success Stories: Prominent Ukrainian Businessmen of the 19th Century]. Kharkiv [In Ukrainian].

6. Dynastiia Symyrenkiv: naikrashchyi tsukor i naismachnishi yabluka [The Symyrenko Dynasty: The Best Sugar and the Tastiest Apples]. *Tsentr hromadskoho monitorynhu i kontroliu*. URL: <https://naglyad.org/uk/2017/08/01/dynastiia-symyrenkiv-naikrashchyi-tsukor-i-naism> [In Ukrainian].

7. Yoho imeni nazvano kafedru sadivnytstva: vydatni vcheni-sadivnyky Levko ta Volodymyr Symyrenky [The Department of Horticulture Named After Him: Prominent Scientists-Horticulturists Levko and Volodymyr Symyrenko]. *Natsional'nyi universytet biorekursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy*. URL: <https://nubip.edu.ua/node/79699>. [In Ukrainian].

8. Kovtun, Yu. (2009). Suziria Symyrenkiv [Constellation of the Symyrenko Family]. Kyiv [In Ukrainian].
9. Oseredok ekonomichnoi svobody ta ukrainskoi identychnosti: Akademik Volvach – pro spadshchynu simei Symyrenkiv i Yakhnenkiv ta yikhni zv'iazky z Krymom [Center of Economic Freedom and Ukrainian Identity: Academician Volvach on the Legacy of the Symyrenko and Yakhnenko Families and Their Connections with Crimea]. Krym. Realii. URL: <https://ua.krymr.com/a/petro-volvach-pro-spadschynu-symyrenka-ta-yakhnenka/30999571.html> [In Ukrainian].
10. Pylypenko, Ye. (2009). Vydatni ukrainski pidpriiemtsi XIX – pochatku XX st. [Prominent Ukrainian Entrepreneurs of the 19th – Early 20th Century]. *Kyivska starovyna*, no. 3 (387), pp. 52 [In Ukrainian].
11. Pro vvedennya v obih pam'yatnoyi monety «Rodyna Symyrenkiv» [On the Issuance of the Commemorative Coin «Symyrenko Family»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1737500-05#Text> [In Ukrainian].
12. Rodyna Symyrenkiv: amerykanska mriia na ukrainskyi lad [The Symyrenko Family: The American Dream in a Ukrainian Way]. *Pershe media pro blahodiinist'*. URL: <https://media.zagoriy.foundation/speczproyekty/rodyna-symyrenkiv-amerykanska-mriya-na-ukrayinskyj-lad> [In Ukrainian].
13. Spohady pro firmu brativ Yakhnenko Symyrenko [Memoirs of the Yakhnenko-Symyrenko Brothers Company]. URL: <https://zdibrova.narod.ru/base/annousements/spfsym.pdf> [In Ukrainian].
14. Fedor Stepanovych i Platon Fedorovych [Fedor Stepanovych and Platon Fedorovych]. *Naukova biblioteka Kharkivskiy natsionalnyi tekhnichnyi universytet silskoho hospodarstva imeni P. Vasylenka*. URL: <https://library.khntusg.com.ua/symirenko-f> [In Ukrainian].
15. Shestopal, O. (2005). L. P. Symyrenko – fundator ekonomiky i orhanizatsii promyslovoho sadivnytstva ta yoho poslidovnyky [L. P. Symyrenko – Founder of the Economy and Organization of Industrial Horticulture and His Followers]. Kyiv [In Ukrainian].
16. Yak NKVD SSSR «zahubyv» Volodymyra Symyrenka [How the USSR NKVD «Lost» Volodymyr Symyrenko]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/12/29/163489/> [In Ukrainian].

Рецензенти:

В. І. Кучер, д. і. н., проф.;

О. Я. Пилипчук, д. біол. н., проф.

Надійшла до редакції: 07.08.2024 р.